

AĞCA, Ferruh (2014). “Türkistanlı Bir Bilge: Yusuf Has Hacip”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014*. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss. 79-88 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

Ferruh AĞCA*

TÜRKİSTANLI BİR BİLGE: YUSUF HAS HACİP

İslamî Türk edebiyatının bilinen ilk yazarı olan Yusuf Has Hacip hakkındaki bilgilerimiz, yine bu çevrenin ilk eseri olarak kabul edilen Kutadgu Bilig adlı eserinde zaman zaman kendisi hakkında verdiği birkaç bilgiden öteye geçmez. Bununla birlikte Kutadgu Bilig’de yer alan çeşitli veriler sayesinde, Yusuf Has Hacip’in en azından düşünceleri ve birikimi konusunda çeşitli çıkarımlarda bulunabiliriz. Yusuf Has Hacip hakkındaki bilgilerimiz, eserin mukaddimesinde kendisiyle ilgili ifade edilenlerden öteye geçmez. Aynı döneme ait başka kaynaklarda da Yusuf Has Hacip hakkında bilgi yoktur. Diğer taraftan Yusuf Has Hacip ile Kâşgarlı Mahmut aynı coğrafyada ve zamanda yaşamış olmakla birlikte, eserlerinde birbirlerinden söz etmemiş olmaları, Kâşgar’da karşılaşmadıklarına işaret etmektedir.

Yusuf Has Hacip’in tek ve İslami Türk edebiyatının ilk eseri olan Kutadgu Bilig’in kelime anlamı “kutlu olma bilgisi” olmakla birlikte, içeriği bakımından aynı zamanda bir siyasetname, bir tiyatro metni, bir Türk kültürü manzumesi, bir edebî şaheser ve bir ahlak kitabıdır. Eser, bu yönleriyle, 11. yüzyıl Türk kültürünü tüm yönleriyle aksettirmektedir.

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacip tarafından Balasagun’da yazılmaya başlanmış, 1069 yılında Kaşgar’da tamamlanarak Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han’a sunulmuştur. Eserin sunulduğu Karahanlı hükümdarının adı, KB’in *Fergana* nüshasında *hakanü’l-ecellü’l-mü’eyyed nasırü’l-hakkı ve’l-din tavgaç ulug bugra kara han ebü ‘ali hasan bin aslan han* şeklinde geçmektedir (Arat 1972). Eserin sunuluşunun ardından yazara, hükümdar tarafından *Has Hacip* ya da *Ulug Has Hacip* unvanı verilmiştir:

---

* Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

*Barusın barımış yetürmiş nizam
Bu Kaşgar ilinde koşulmuş tamam*

*Melikning önginde okımış muni
Bu Tavgaç Kara Bugra hanlar hanı*

*Bu has hacip atın tegürmiş munga
Muni özinge yagutmuş yana*

Yusuf Has Hacip ismine, eserin sadece sonlarına doğru bir yerde rastlanmaktadır:

*Ay Yusuf kerek sözni sözle köni
Kereksiz sözüg kizle kılga kora (6627)*

Bu dizelerden şairin adının *Yusuf* olduğu, eserini tamamladıktan sonra *Has Hacip* unvanını almasıyla da Yusuf Has Hacip olarak bilindiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında eserinde ya da herhangi bir kaynakta, Yusuf Has Hacip hakkında açık bir bilgi yoktur. Bununla birlikte, eserdeki bazı ifadelerden yazarın hayatı hakkında bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Mesela “*üzerinde 18 ay uğraştığı eserini 462 (1069/1070)’da tamamladığına ve yazmağa başladığı vakit 50 yaşlarında olduğuna bakılırsa, Yusuf 410 (1019) yılı civarında doğmuş olmalıdır. Ölümü hakkında malumatımız yoktur. Eserin ilave kısmında, kendisinden bahsederken, ihtiyarladığını, hayatını insanlara hizmetle geçirerek, Tanrıya ibadette geç kaldığını söylemesinden, oldukça uzun yaşamış olduğu düşünülebilir*” (Arat 1979: XXIII). Yusuf Has Hacip’in, eserindeki *okır imdi altmış mangar kel tiyü* “Şimdi altmış bana gel diye çağırıyor” ifadelerinden eserini yazdığı sıralarda altmış yaşına yaklaştığı anlaşılmaktadır. Başka bir yerde *otuz yıgımışın yandru aldı elig/negü kılgay altmış tegürse elig* “otuz (yaş)ın bir araya getirdiğini elli (yaş) aldı, altmış, elini değdirirse ne yapacağım” ifadelerinden onun eserini yazdığı 1070 yılında altmış yaşına yaklaştığını düşünebiliriz. Yusuf Has Hacip’in Arapça ve Farsça gibi diller ile dinî ve dünyevî ilimlere vakıf bir âlim ve aynı zamanda iyi bir şair olduğunu yine eserinden anlıyoruz.

Yusuf Has Hacip, kendisine ait birkaç özelliği daha aşağıdaki beyitlerle şöyle ifade etmiştir:

*Baka kör kitabı bu tirgen kişi
Hünerlig er ermiş kişiler başı*

“Bak da gör kitabı yazan kişi hünerliymiş ve kişilerin başıymış.”

*Bu türlü fezayil ukuşlar bile
Araste ol ermiş yorımış küle*

“O, türlü erdemler ve akıllar ile bezenmiş ve sevinçli bir şekilde yaşamış.”

*Bütünlük me hurmet bu zuhdıg üze
Sakinuk biliglig arıglıg oza*

“O, ilk önce güvenilir ve saygın zühdü ile muttaki, bilgili ve temizdir.”

*Bu tengi turuglag kuz ordu ili
Tüp aslı nesebdin yorımış tili*

“Yaşadığı yer Kuz Ordu ilidir ve onun dili asil kök ve nesepten gelmiştir.”

Yusuf Has Hacıp yukarıdaki son beyitte kendisinin *Kuz Ordu* adı verilen Karahanlı şehriden olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir. Kaşgarlı Mahmud tarafından da zikredilen *Kuz Ordu*, diğer bir ifadeyle *Karabalgasun*, önemli Türk kültür merkezlerindedir. Kaşgarlı'nın DLT'te verdiği bilgilerden, Balasagun'un “iki dağ arası” demek olduğunu ve bu şehrin Argu Türkleri ile iskân edilmiş bir yer olduğunu anlıyoruz. Bir taraftan bu bilgilerden, diğer taraftan da Kutadgu Bilig'in dil özelliklerinden hareketle Yusuf Has Hacıp'in bir Argu Türkü olduğu söylenebilir.

Eserin adının Kutadgu Bilig olduğunu ve yazılış amacını yine Yusuf Has Hacıp'ten öğreniyoruz. KB, insanlara her iki dünyada da mutlu olmanın yollarını göstermek amacıyla yazılmıştır. KB'in asıl yazılış amacı, insanları Yusuf Has Hacıp'in tasavvur ettiği ideal hayat tarzına kavuşturmadır. Yusuf Has Hacıp, hem eserin ismini hem de eserin yazılış amacını aşağıdaki dizelerle “*kısa, fakat veciz bir şekilde*” (Arat 1979: XXVIII) ifade etmiştir:

*Kitab atı urdum kutadgu bilig
Kutadsu okıglıka tutsu elig*

*Sözüm sözledim men bitidim bitig
Sunup iki ajunı tutgu elig*

Kişi iki ajunnu tutsa kutun

Kutadmuş bolur bu sözüüm çın bütün (350-352).

KB, bu amacın dışında, alfabeleri ve dilleri bilmek, şiir yazmak, tıp, matematik gibi müspet ilimleri öğrenmek ve rüya tabirleri gibi konuları bilmek gibi amaçları da hedeflemiştir. Bu sebeple KB, “*Karahanlılar devri ilminin bir ansiklopedisi manzarasını*” (Bombacı 1953: 65) yansıtan manzum bir eserdir. Buna göre, “mutluluk, saadet bilgisi” anlamına gelen Kutadgu Bilig, aynı zamanda içeriği bakımından “siyaset bilgisi” anlamında da ele alınabilir (Ercilasun 2004). KB’in mukaddimesinden eserin diğer milletler arasında da bilindiği anlaşılmaktadır. Çinliler *Edebü’l-mülük*, Maçinliler *ayinü’l-memleke*, Maşrıklılar *Zinetü’l-ümera*, İranlılar *Şahname-i Türkî*, bazıları *Pendname-i mülük*, Turanlılar ise *Kutadgu Bilig* şeklinde adlandırmışlardır. Bunun yanı sıra KB’in nüshalarının farklı coğrafyalarda ve zamanlarda istinsah edilmiş olmaları, eserin Türk dünyasında ne kadar yaygın olduğunu göstermesi bakımından da önem taşımaktadır.

KB, 6645 beyitten oluşan manzum bir eserdir. Eser, Firdevsi’nin 1010 yılında tamamladığı Şehname adlı eserle aynı vezinde (feûlun feûlün feûlün feul) yazılmış olduğu için, bazı araştırmacılar tarafından Şehname’den etkilenerek yazıldığı iddia edilmiştir. KB’in mukaddimesinde de ifade edildiği üzere İranlıların esere Şehname-i Türkî demelerinin sebebi, KB ile Şehname arasında vezin ve şekil bakımından görülen benzerliklerdir. KB’de aruz vezninde sıklıkla hatalara rastlanılır. Özellikle imale konusunda pek çok hata yapılmıştır. Ercilasun, aşağıdaki sözleriyle bu hataların abartılmaması gerektiğini ifade eder:

“Eserdeki aruz hatalarını pek de abartmamak gerekir. Bir kere Kutadgu Bilig san’at amacıyla değil didaktik amaçla yazılmıştır. İkinci olarak bugün bize imale gibi görünen pek çok uzunluğun, o devirde Kâşgarlı Mahmud’un deyişle fasîh söyleyişe uygun olabileceği, yani aslî uzunluk olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.” (Ercilasun 2004: 301).

Eser, sonradan müstensihler tarafından ilave edilen parçalarla toplam 6645 beyitten oluşmaktadır. Manzum mukaddimedede, eserin başına 77 beyitlik bir parça, sonuna ise 125 beyit ilave edilmiştir. Mensur mukaddimedede ise 38 satırdan ibarettir. KB, genel olarak beyitler hâlinde yazılmış manzum bir eserdir. Bununla birlikte eserin son kısımlarında mani tarzında kafiyelenmiş dörtlükler de vardır.

KB, birçok açıdan Türk dil ve kültür tarihi için çok önemli bir eserdir. Her şeyden önce İslamî çevrede yazılmış olan ilk eser olmasından dolayı Türk dili ve edebiyatı için eşsiz değere sahiptir. Yusuf Has Hacıp;

*Arapça Tacikçe kitaplar üküş
Bizing tilimizke burunku ukuş*

Dizeleriyle bu çevrede yazılmış ilk eserin KB olduğunu vurgulamış, yazdığı eserin Arap ve İran edebiyatındaki örnekleriyle mukayese edilebilecek kadar kıymetli olduğunu da ifade etmiştir.

İslamî çevrede yazılmış olan KB’de çok az Arapça ve Farsça sözcüğün olması ve Türk diliyle bu kadar hacimli bir eserin yazılmış olması, çağında Türk dilinin bilim dili olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu bakımdan KB’de Arapça ve Farsça sözcüklerin azlığı, buna karşılık Eski Türk diline ait birçok sözcüğün varlığı, Yusuf Has Hacıp’in etkilendiği asıl kaynağın Türk medeniyeti olduğuna delalet etmektedir. Yine KB’de geçen “Türk Begi”, “Ötüken Begi”, “Tonga Alp Er” gibi adlandırmalar, Yusuf Has Hacıp’in Türk kültür ve medeniyetini yakından tanıdığını ve bunları yansıttığını göstermektedir.

Yusuf Has Hacıp’in KB’i yazarken hangi kaynaklardan etkilendiği konusunda çeşitli görüşler vardır. Bunlardan biri, KB’in Firdevsi tarafından 1010 yılında tamamlanan Şehname’nin tesirinde kalmış olduğuna ilişkin görüştür. Bu görüşün savunulmasında en kuvvetli amil, KB ile Şehname’nin aynı vezinde ve şekilde yazılmış olmasıdır. Ancak KB’de birçok defa Türk beylerinden, Alp Er Tonga’dan bahsedilmesi, ifadelerin atasözleriyle desteklenmesi gibi Türk kültürünün izlerini her defasında görmek mümkündür. Dolayısıyla Yusuf Has Hacıp eserini yazarken İran ve Arap edebiyatlarındaki örneklerden istifade etmiş olsa bile, eserinde Türk kültür çevresini yoğun bir şekilde yansıttığı açıktır.

KB, Türk dilinde 11. yüzyılda yazılmış bir eser olmasından dolayı zamanının dilinin bize sunması kadar, İslamiyetin kabul edilmesiyle Orta Asya Türklerinin politik ve kültürel hayatlarını yansıtmaları bakımından da çok önemli bir yere sahiptir. KB, her şeyden önce devleti idare edenlerde olması gereken erdem ve kabiliyetlerin neler olması gerektiğini vurgulamış olmasından dolayı, “siyasetname” olarak tanımlanabilir.

KB, her biri ayrı bir kavramı temsil eden dört şahıs etrafındaki olaylar ve konuşmalardan meydana gelmiş olan alegorik bir eserdir. Eserdeki kahramanlar ve temsil ettikleri kavramlar şunlardır:

1. Adaleti, nizamı (köni törü “doğru kanun”) temsil eden *Küntogdı*, eserde hükümdardır.
2. Talih ve bahtı (kut) temsil eden *Aytoldı*, eserde vezirdir.
3. Akıllı ve bilgiyi (Ukuş) temsil eden Ögdilmiş, eserde *Aytoldı*’nın oğlu bilge kişidir.
4. Akıbeti, hayatun sonunu temsil eden Ogdırmış, eserde dünya işlerinden elini eteğini çekmiş zahit/sofu kişidir.

Yusuf Has Hacıp KB’de olaylar karşısında bu şahısları konuşturarak ahlakî, siyasî ve dinî anlamlar içeren mesajları okuyucuya verir. Belirli kavramları temsil eden şahıslardan ve konuşmalarından, eserin sanki sahneye konulmak üzere yazılmış bir tiyatro metnini andırmaktadır (Ercilasun 2004). Asıl amaç kut’u “mutluluğu” elde etme amacını gerçekleştirmek için, olaylar ve bütün dinî ve dünyevî düşünceler dört temel ilkeyi temsil eden dört kişi etrafında şekillenmiş, bu kişilere yeri geldikçe arkadaş, haberci, uşak gibi diğer kişiler de katılmıştır. Eserdeki ifadelerden, kut’u temsil eden *Aytoldı* ve *Ukuş*’u temsil eden *Ögdülmüş* ile Yusuf Has Hacıp’in kendisini anlattığı düşünülebilir (Arat 1979: XXIII). Özellikle başka bir yerden hükümdarın yanına gelen ve ona yol gösteren *Ögdülmüş* ile *Balasagun*’dan *Kâşgar*’a gelerek eserini döneminin *Karahanlı hükümdarı Buğra Kara Han*’a sunan Yusuf Has Hacıp arasındaki büyük benzerlikten dolayı eserde *Ögdülmüş*’in Yusuf Has Hacıp’i temsil ettiğini ifade etmek mümkündür.

KB’in konusu, esas olarak dört kişi etrafında şekillenmiştir. Ancak Yusuf Has Hacıp asıl konuya geçmeden önce, eserin başında, İslamî Türk edebiyatının hemen hemen bütün mesnevîlerinde de görülen girizgâh bölümünde, 1-33. beyitler arasında Tanrıya hamd u sena, 34-48. beyitler arasında Hz. Peygamber övgüsü ve 49-62. beyitler arasında Dört Halifeye Övgü parçaları yer almıştır. Eserin girişinde yer alan bu beyitlerin ardından, 63-123. beyitler arasında toplam 61 beyitlik kısımda baharın tasviri (yaz yaruk faslı) ve hükümdar övgüsü gelir. Yusuf Has Hacıp’in bahar tasvirindeki benzetme ve lirik ifadeleri, onun aynı zamanda ne kadar iyi bir şair olduğunu göstermektedir. İslamî Türk edebiyatının ilk lirik şiir örneği olan bu bahar tasvirinden şu birkaç beyitte şairin benzetme ve kişileştirme sanatları ile hünerini görmek mümkündür:

Togardın ese keldi öngdün yili

Ajun itgüke açtı uştmaş yolu

“Bahar yeli doğudan eserek geldi; Dünya, cennetin yolunu hazırlamaya başladı.”

*Yagız yir yıpar toldı kafur kitip
Bezenmek tiler dünya körkin itip*

“Kara toprak kötü kokuyu salıp güzel kokularla doldu; dünya, görünüşünü hazırlayıp süslenmek ister.”

*Kurumuş yıgaçlar tonandı yaşıl
Bezendi yipün al sarıg kök kızıl*

“Kurumuş ağaçlar yeşil ile donandı; beyaz, sarı, mavi ve kırmızı renklerle süslendi.”

*Tümen tü çiçekler yazıtlı küle
Yıpar toldı, kafur ajun yıd bile*

“Binlerce çiçek gülererek yayıldı; her taraf güzel kokularla doldu.”

*Kalık kaşı tügdi közü yaş saçar
Çiçek yazdı yüz kör küler kadgurur*

“Gökyüzü kaşlarını çattı, gözü yaş saçar; çiçek yüzünü açtı, bak hem güler hem kaygılanır.”

Ercilasun’un (2004: 302) da işaret ettiği gibi, Yusuf Has Hacıp baharı anlatırken “çok usta bir geçişle” hükümdar övgüsüne geçer.

....
*Bu ödte ajun öziñe bakıp
Küvenip sevinip ediñe bakıp*

*İletü maña açtı dünya sözün
Ayur körmediñ mü bu hakan yüzün*

.....
*Ajun tuttı Tavgaç Ulug Bugra Han
Kutadsu atı birsü iki cihan*

Yusuf, hükümdar övgüsünden sonra da asıl konuya geçmemiştir. 124-147. beyitler arasında 7 gezegen ve 12 burcun adını sayarak evreni anlatır. Burada verilen gezegen ve burç adlarının Türkçe olması, 11. yüzyılda Türk dilinin birçok kavramı

karşılatabilecek yeterlikte olduğuna işaret etmesi bakımından önem taşımaktadır:

Kayusı örürek kayusı kodı

Kayusı yarukrak kayu eksüdi (130)

“Bazıları daha yüksek, bazıları daha alçaktır; bazıları daha parlak, bazıları daha az parlaktır.”

Bularda eng üstün sekentir yorır

İki yıl sekiz ay bir evde kalır (131)

“Bunlardan en üstte Zuhâl dolaşır; bir burçta iki yıl sekiz ay kalır.”

Aningda basa boldı ikinç ongay

Bir evde kalır on adın iki ay (132)

“Ondan sonra ikinci olarak Müşteri gelir; bir burçta on iki ay kalır.”

.....
Bularda eng altın bu yalçık yorır

Yaşık birle utru bakışsa tolır (137)

“Bunlardan en altta Ay dolaşır, Güneş ile karşı karşıya gelirse dolun ay haline gelir.”

Yusuf Has Hacıp’in eserinde üzerinde en fazla durduğu konulardan biri, akıl ve bilgi kavramlarıdır. Bu kavramları eserinin 148-161. beyitleri arasında ele alır:

Biligni bedük bil ukuşnı ulug

Bu iki bedütür ödürmiş kulug (152)

“Bilgiyi büyük ve akıllı ulu bil; sekin kulu bu iki şey yüceltir.”

Bu sözke tanukı munu keldi söz

Bu sözni eşitgil sözüng munda üz (153)

“Buna şahit olarak işte şu söz geldi; bu sözü işit ve bu hususta sesini kes.”

Ukuş kayda bolsa ulugluk bulur

Bilig kimde bolsa bedüklük alur (154)

“Akıl nerede olursa orası yücelik kazanır; bilgi kimde olursa, o, büyük olur.”

Biligsiz kişi barça iglig bolur

İgig emlemese kişi terk ölür (157)

“Bilgisiz insan tümüyle hastalıktır; hastalık tedavi edilmezse insan hemen ölür.”

Yusuf Has Hacip, dilin fayda ve zararları (162-191) kısmında da yine veciz ifadelerle evrensel nitelikte sözler ifade eder:

Kişig til ağırlar bulur kut kişi

Kişig til uçuzlar barır er başı (163)

“İnsanı dil kıymetlendirir ve insan onunla saadet bulur; insanı dil kıymetten düşürür ve insanın dili yüzünden başı gider.”

Til arslan turur kör işikte yatur

Aya evlig er sak başıngni yiyür (164)

“Dil arslandır, bak eşikte yatar; ey ev sahibi, dikkat et, senin başını yer.”

Mini emgetür til idi ök telim

Başım kesmesüni keseyin tilim (166)

“Bana dilim pek çok eziyet çektiriyor; başımı kesmesinler de ben dilimi keseyim.”

Sözüngni küdezigil başıng barmasun

Tilingni küdezigil tişin sınmasun (167)

“Sözüne dikkat et, başın gitmesin; dilini tut, dışın kırılmasın.”

Daha sonra eser sahibinin özrü (192-229) (Kitap idisi öz özrin ayur) kısmı gelir. Yusuf Has Hacip eserinde işlediği konuları ve konular arasındaki geçişleri o kadar sistemli hâlde işlemiştir ki konunun ele alındığı bab, aynı zamanda sonra gelecek olan baba hazırlık mahiyetindedir. Mesela Yusuf Has Hacip, kendi özrünü beyan ettiği bölümde, eserini akıllı ve bilgili insanlar için yazdığını, dilini kullanamayan cahil insanlar için yazmadığını ifade ederken, aslında daha önceki vilgi ve aklın önemi ile dilin yarar ve zararları bölümlerinde bu özrün bir nevi hazırlığını yapmıştır. Yusuf Has Hacip, IX. babda (230-286) iyilik etmenin faydalarını yapmış, övgüsünü dile getirmiştir. Yazar, X. babda ise (287-349), bilgi ve aklın faydaları işlemiştir. Bu kısımda ifade edilen görüşler, XI. yüzyılda Türk toplumunun bilgi ve akla verdiği önemi göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Bildirimi, Oğurmuş’ın Öğdülmiş’e öğüt verdiği řu beyitlerle bitirmek istiyorum:

*Köni bol yitürme könilik yolın
Bu yol iltge arzu tilekke bilin*

“Doğru ol, yitirme doğruluk yolunu; Arzu ve dileğe bu yol iletir, bunu unutma.”

*Bagırsak bolun barça tınlıg üze
Tapug kıl bayatka kangül til tüze*

“Her canlıya karşı şefkatli ol; Tanrıya gönül ile ve dil ile hizmet et.”

*Sakinç kıska tutgıl tapug kıl uzun
İverde amul bol buşarda tüzün*

“Derdi kısa tut, hizmeti uzun kıl; İvme, sakın ol, öfkelenme, asil ol.”

*Ölümüg unutma itigin kılın
Özüngni unutma tüp aslıng bilin*

“Ölümü unutma, hazırlığını kıl; özünü unutma, aslını bil.”

Kaynaklar

- ARAT, Reşit Rahmeti (1979), **Kutadgu Bilig I Metin**, TDK yay: 458, Ankara.
- BOMBACI, Alessio (1953), “*Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülahazalar*”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı**, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul.
- DİLÂÇAR, A. (1988), **Kutadgu Bilig İncelemesi**, TDK yay., 2. baskı, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), **Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yay. Ankara.